

КОНЦЕПЦІЯ МІНІМАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В ЛІБЕРТАРИСТСЬКИХ ПОГЛЯДАХ РОБЕРТА НОЗІКА

Онiпко З. С.

Стаття присвячена аналізу концепції мінімальної держави американського вченого Роберта Нозіка, розробленій у його праці «Анархія, держава, утопія». Розглянуто характерні особливості лібертаризму як суспільно-політичної течії. Проведено детальний аналіз етапів, які проходить мінімальна держава у своєму становленні. Автором розкриті завдання, які постають перед державою та обґрунтована основна її функція – захист природніх прав індивіда. В статті виявлені особливості моральних засад та принципів справедливості, на яких повинна базуватися мінімальна держава.

Статья посвящена анализу концепции минимального государства американского ученого Роберта Нозика, разработанной в его труде «Анархия, государство, утопия». Рассмотрены характерные особенности либертаризма как общественно-политического движения. Проведено детальный анализ этапов, которые проходит минимальное государство в своем становлении. Автором раскрыты задания, какие появляются перед государством та обоснована главная его функция – защита природных прав индивида. В статье выявлены особенности моральных основ та принципов справедливости, на каких должно базироваться минимальное государство.

This article analyzes the concept of minimal state elaborated by American scientist Robert Nozick in his book "Anarchy, State, Utopia". The characteristics of libertarianism as a socio-political school were analyzed. The steps that the minimal state should pass in its formation are analyzed. The author revealed the tasks facing the state and substantiated its main function – the protection of natural rights of the individual. The article developed the features of the moral principles of justice, on which the minimal state should be based.

Ключові слова: лібертаризм, Роберт Нозік, природній стан, природні права, захисні асоціації, принципи справедливості, мінімальна держава.

Поняття «держава» є одним із центральних понять політології, а тому проблеми її походження, сутності, функцій займають чільне місце у працях багатьох науковців. Сьогодні держава та весь її управлінський апарат зайняли чільне місце у житті сучасної людини. Однак вже ХХІ століття кидає чимало викликів самому існуванню держави внаслідок процесів глобалізації, акультурації, загрози тероризму. Важливість ролі держави в світі все частіше піддається сумніву, а тому постає необхідність у визначенні місця держави в організації суспільного життя. Певний внесок у розробку концепції мінімальної держави, її походження, становлення та розвитку здійснив американський вчений Роберт Нозік у своїй праці «Анархія, держава, утопія». У зарубіжній політологічній науці проблематиці мінімальної держави присвячені праці М. Ротбарда, Д. Вуда, Д. Расмуссена, Д. Лайонса, Р. Вульфа, Х. Пола та ін. Значний внесок у вивчення концепції мінімальної держави зробили такі російські науковці Б. Н. Кашников, В. П., Сапон, В. А. Чалий та ін. У вітчизняній науці концепція мінімальної держави Р. Нозіка практично не досліджена. Наукова ж значимість вивчення подібних концепцій держави в умовах глобалізації постійно зростає, а тому актуальним є аналіз ідей вищезгаданого науковця.

Р. Нозік є одним із найяскравіших представників лібертаризму – політико-філософської течії, яка виникла в ХХ столітті, в основі якої лежить заборона застосування будь-якого виду насилля щодо особистості з боку держави без її згоди. Витоки лібертарних ідей можна помітити ще у вченнях Стародавнього світу, а також в XVII – XVIII століттях в працях Джона Локка, Адама Сміта, Джона Стюарта Мілля, Томаса Джефферсона та ін. Основні засадничі положення лібертаризму сформувалися представниками Франкфуртської школи Людвігом фон Мізесом, Фрідріхом фон Хаєком, Мілтоном Фрідманом, Мюрреєм Ротбартом, які своїми теоретичними розробками сприяли виокремленню лібертаризма із класичного лібералізму в самостійний напрям філософсько-політичної думки. Вперше поняття «лібертаріанець» вжив англійський публіцист Вільям Белшам у своєму есе «Про свободу та необхідність» в 1789 році. Він виокремив це поняття із терміну «свобода» (англ. liberty), оскільки лейтмотивом лібертаріанства є наявність у кожного індивіда особистої свободи. Вже в ХІХ столітті

термін «лібертаризм» став тісно пов'язуватися із анархізмом і використовуватися представниками лівих позицій. Французький анархіст Жозеф Дежак першим почав використовувати термін «лібертарний» як синонім «анархістський», в контексті критики позицій П. Прудона щодо підтримки приватної власності та ринкової економіки.

Поширення лібертаріанських ідей в ХХ столітті зумовлювалося рядом причин. По-перше, усвідомленням людьми неефективності державного планування в більшості сфер суспільного життя, по-друге, неспроможністю інших, у свій час панівних течій, (нацизму, фашизму, комунізму, соціалізму) забезпечити безпеку, процвітання, достатній рівень свободи та економічне процвітання у державі, по-третє, постійне майоріння перед Заходом привидів комунізму та тоталітаризму (вже Ф. фон Хайек у своїй роботі «Дорога до рабства» визначає проблему запобігання появи тоталітаризму як головну мету лібертаризму). Наслідком таких обставин стала недовіра значної частини населення до політики як явища, й державної зокрема, та прагнення до появи на політичній арені нової течії, яка б могла теоретизувати та втілити на практиці вирішення всіх вищезгаданих проблем.

Двома китами, на яких стоїть сучасний лібертаризм є економічні засади (обґрунтування повного невтручання держави в економічні процеси суспільства) та ідея наявності у кожного індивіда від народження природних прав, які не можуть бути порушені ні за яких умов. Особиста свобода є тим показником, який визначає рівень поширення лібертаріанських ідей в суспільстві. «Лібертаріанці, як випливає із назви, вважають, що найбільш важливою політичною цінністю є свобода, а не демократія...Лібертаріанці вважають, що історія цивілізації – це рух до свободи» [1]. Свобода, на думку представників даної течії, не тотожна демократії, тому що в світі існує чимало держав, які формально є демократичними, тоді як рівень свобод в таких суспільствах є низьким.

Незважаючи на побудову доволі чіткої концепції, лібертаристи залишають ряд відкритих питань, наприклад, про неможливість повністю забезпечити навіть у мінімальній державі рівність індивідів; нездатність визначити межі неагресії щодо різних рівнів шкідливого впливу в міжособистісних контактах, а також кордони поширення принципу панування права щодо гарантування дотримання усіх природних прав; неспроможність чітко визначити моральні орієнтири у співіснуванні людини та екосистеми загалом.

Концепція походження мінімальної держави Нозіка не є оригінальною, головні її аспекти він запозичив із теорії суспільного договору Локка, яку американський політолог доповнив власним баченням шляхів втілення держави на практиці. Центральною ідеєю своєї роботи «Анархія, держава, утопія» Роберт Нозік робить тезу: «Люди володіють правами, і тому є дії, які не може здійснювати по відношенню до індивідів ні окрема особа, ані група осіб (без порушення цих прав)» [5]. З нею він пов'язує як походження самої держави, так і її роль у регулюванні відносин між індивідами, можливість її легітимізації та втілення на практиці. Взагалі саме ідея наявності у індивідів невідчужуваних прав є відправною точкою лібералізму, а саме із нього бере свої витoki концепція Нозіка. Ідея одного із основоположників теоретичної системи лібералізму Локка про наявність у індивіда тріади природних прав (на життя, свободу, власність), які держава не може в нього забрати за жодних умов є близькою по духу для Нозіка (він називає себе як лібертаріанцем, так і лібералом). Американський вчений не уточняє, однак, якими саме правами володіє людина і цим самим робить їх необмеженими. Нозік наділяє ці права абсолютним характером, тому що навіть благо чи безпека усього суспільства не є підставою для їх порушення.

Вслід за Локком, Нозік стверджує, що на ранньому етапі існування людства був стан анархії, який не корегувався жодним формалізованим правом. Таким станом повної анархії в першому історичному суспільстві був природний стан – неорганізована форма співжиття індивідів. Ще до Локка були дослідники, які пов'язували природний стан із так званим «золотим віком людства», епохою миру, спокою та процвітання. Бездержавність була однією із особливостей такого періоду. Природний стан у нозіківській концепції ґрунтується на локківському розумінні ідилічних основ співіснування людей, заснованих на дотриманні усіма членами суспільства природного закону, який забороняє завдавати шкоди чи загрози життю, свободі та власності індивіда. «Для правильного розуміння політичної влади й визначення джерел її виникнення ми повинні розглянути в якому природному стані перебувають усі люди, а це – стан повної свободи щодо користування своїм майном й особою у відповідності до того, що вони вважають підходящим для себе в межах закону природи, не питаючи ні в кого дозволу...» [2]. Бездержавний стан існування людства в ідеалі повинен враховувати моральні обмеження діяльності кожного індивіда, хоча на практиці виконати це видається неможливим.

Характерною рисою індивіда спочатку у природному стані, а згодом на етапі функціонування мінімальної держави є його свобода. Нозік вважає свободу індивіда абсолютною цінністю, й протиставляє її утилітарним цінностям, таким як благо та рівність. Індивідуальна свобода, на думку Нозіка, є орієнтиром для визначення меж втручання держави у життя кожної людини, й визначення кордонів діяльності індивідів між собою.

Свобода у Нозіка розуміється як кінцевий принцип суспільної справедливості; як самодостатня цінність, яка не слугує засобом жодним іншим цінностям чи благам. Максимізація свободи у лібертаріанців обмежується лише правом мінімальної держави забезпечувати індивідам захист та безпеку від стихійних або організованих проявів агресії інших індивідів, що можуть знищити свободу взагалі. «Наші основні висновки стосовно держави полягають в тому, що виправданим є існування лише мінімальної держави, функції якої обмежені лише вузькими рамками – захист від насилля, злочинства, гарантування дотримання договорів і т.п.» [5]. Нозік підкреслює, що функціонування будь-якої іншої держави з більш широкими повноваженнями порушує право людини на особисту свободу. Мінімальна держава є єдиним видом держави, існування якого є виправданим.

Взагалі саме ідея наявності у індивідів невідчужуваних прав є відправною точкою лібералізму, а саме із нього бере свої витoki концепція Нозіка. Ідея одного із основоположників теоретичної системи лібералізму Локка про наявність у індивіда тріади природніх прав (на життя, свободу, власність), які держава не може в нього забрати за жодних умов є близькою по духу для Нозіка (він називає себе як лібертаріанцем, так і лібералом). Американський вчений не уточняє, однак, якими саме правами володіє людина і цим самим робить їх необмеженими. Нозік наділяє ці права абсолютним характером, тому що навіть благо чи безпека усього суспільства не є підставою для їх порушення.

Виходячи з цього, Нозік критикує утилітаризм за його знеособлення індивіда, в наслідок якого існують умови за яких природні права можна порушувати, наприклад, нівелювання бажань та очікувань індивіда у ситуаціях, коли кінцевою метою є досягнення блага цілої держави. Стирання відмінностей між індивідами за утилітаризму є наслідком присвоєння правам похідного від поняття «загальне благо» статусу, що в результаті приведе до «утилітаризму прав», за якого благо чи щастя окремої особистості заміниться на почергове порушення її природніх прав.

Неприйняття Нозіком утилітарної функції держави пов'язане також із його концепцією справедливості як правоповноваження, яку він протиставляє популярній у той час концепції справедливості Ролза. Згідно із даною концепцією, кожна людина має право самостійно розпоряджатися власним життям, обмежуючись при цьому лише свободою іншої людини. Життя кожної людини, незалежно від її гендерних ознак, віку, майнового чи соціального статусу має однакову цінність, а тому не представляється можливим диференціювати будь-які суспільні ресурси на користь когось, хто в чомусь поступається більшості.

На думку Нозіка, мінімальна держава виникає із стану анархії. Такий перехід не є одномоментним, а проходить ряд логічно обґрунтованих етапів, кожний з яких формується паралельно й поступово. Вони є гіпотетичними і дають абстрактну картину можливої появи держави, яка швидше за все ніколи не мала місця в реальності. «Перши за все Нозік доводить, що мінімальна держава є результатом неминучого процесу, який виникає кожний раз, коли ми маємо суспільство позбавлене держави» [2].

Нозік не вказує скільки часу проходить між кожним з періодів та не інформує читача щодо культурних, релігійних та економічних характеристик людства на кожній із стадій. Такими послідовними фазами формування мінімальної держави є:

- I. Поява значної кількості захисних агентств;
- II. Створення домінуючого захисного агентства;
- III. Оформлення ультрамінімальної держави;
- IV. Поява власне мінімальної держави.

Врівноваження інтересів окремої особистості та суспільства, легітимне забезпечення природніх прав людини на життя, свободу, власність, ліквідація державного гноблення слабкіших індивідів більш сильними, викорчовування самої можливості експлуатації одної особи іншою є основою лібертаризму як суспільно-політичної течії. Отже, можна зробити висновок, що основою мінімальної держави Нозіка стали основні принципи лібертаризму, а саме: індивідуалізм, права особистості, спонтанний порядок, верховенство права, вільний ринок, обмеженість державної влади [8].

Нозік, слідом за Локком, розуміє, що обмеження, визначені природним правом у стосунках між людьми не можуть тривалий час бути непорушними. В кожному суспільстві в більшій або меншій мірі відбуваються конфлікти інтересів кожного його члена внаслідок суб'єктивного розуміння потреб та цілей. У випадку посягання однієї сторони на права іншої, постраждала сторона має право на захист, а також на компенсацію нанесених збитків, ґрунтуючись на таких моральних обмежувачах як совість та людяність. Тут виникає вже друга проблема, адже особистісний індивідуалізм, слідування власним пристрастям та нікчемним схильностям буде штовхати індивіда на нерівномірне відновлення балансу первинної ситуації. Міжусобиці, конфлікти, численні акти помсти та нескінченні вимоги компенсації, й як наслідок війни та хаос в бездержавному стані стають нормою.

За даних умов першочерговою потребою людей стає гарантування безпеки з боку новостворених захисних асоціацій, які з часом під впливом нових викликів міжособистісної комунікації, будуть змушені еволюціонувати в державу. Така держава не є результатом умисної діяльності людини,

доброго чи злого наміру іншої особи, а є результатом множинних, розрізнених взаємодій індивідів, заснованих на їх раціональному світосприйнятті.

Таким чином, першим періодом є виникнення вищезгаданих захисних асоціацій, в які об'єднуються окремі індивіди з метою взаємного захисту від агресивних порушень своїх прав. Члени таких асоціацій змушені надавати підтримку кожному учаснику, незалежно від правомірності заявлених претензій. За умов, якщо індивід не приєднався до конкретної захисної асоціації, то він має право захищати свої інтереси в рамках природних прав, вступаючи у відносини із агенціями безпосередньо.

У разі конфліктів між конкурентоспроможними асоціаціями постає необхідність в появі одної панівної асоціації, яка б виходила за уніфіковані географічні межі та виступала арбітром в суперечностях між рядовими агенціями. Така захисна асоціація, яку Нозік називає домінантною, наділяється монопольним правом на вирішення конфліктних ситуацій не лише між дрібнішими асоціаціями, а й між індивідами, які не бажають консолідуватися із ними. Домінантна агенція повинна використовувати принцип компенсації у випадку дій індивідів з метою самозахисту чи самостійного забезпечення власної безпеки.

Домінантна асоціація хоч й володіє виключним правом на застосування насилля з метою досягнення урегулювання протиріч та відновлення стабільності, все ж не є державою. Нозік критикує точку зору М. Вебера, за якою держава відрізняється від інших подібних організацій правом на монополію в застосуванні сили за її вузькість та ігнорування усього ареалу викликів, які постають перед нею. Свою точку зору автор підтверджує тим, що на території держави можуть діяти такі групи, як мафія, організації, засновані на расових, національних, гендерних дискримінаціях, які також володіють силовим апаратом, так і пацифістські об'єднання, які відкидають силові методи у вирішенні конфліктів взагалі. Держава з метою підвищення над такими організаціями повинна заявити, що лише вона повинна визначити легітимність та допустимість дій кожного її громадянина та санкціонувати випадки та способи застосування усіма членами суспільства силових дій для відновлення рівноваги. «Держава претендує на монополію вирішувати, хто й коли може використовувати силу..., вона наголошує на своєму праві наказувати всіх, хто порушує заявлену нею монополію» [5].

Проміжним етапом між домінантною захисною асоціацією та мінімальною державою є ультрамінімальна держава. Такий вид об'єднання утримує за собою легітимне право на всі форми застосування сили, окрім права на самозахист. Таке твердження на перший погляд здається абсурдним, однак не слід забувати, що природні права індивіда гарантують його безпеку навіть у випадку проявлення агресії ним безпосередньо. Ультрамінімальна держава є своєрідною захисною асоціацією вищого порядку, яка отримує монополію на захист природних прав лише тих її членів, котрі платять податки на утримання різноманітних органів контролю та примусу. Д. Реале та Д. Антисері вважають, що через місток податків концепція держави як «нічного сторожа» виконує завдання щодо догляду за виконанням взаємних домовленостей [6]. На етапі існування ультрамінімальної держави виникає колізія, вирішення якої Нозік не пропонує. Якщо ультрамінімальна держава захищає та гарантує права лише тих осіб, які платять податки, то чи означає це те, що права інших можна порушувати. Тоді як це співвідносить із думкою Нозік про абсолютну цінність природних прав індивіда.

Обов'язком держави (як ультрамінімальної, так і мінімальної) є необхідність використання єдиного свого права на застосування насилля у найбільш оптимальніший спосіб, який би не суперечив моральним установкам та персоніфікував відповідальність за протиправні вчинки. Дослідник звертає увагу на такий недолік захисних організацій, як їх вибірковий характер надання послуг, встановлений платою за можливість належати до цієї асоціації. Держава, як законний виразник інтересів усього суспільства наголошує на рівності (хоча у більшості випадків лише формальній) кожного громадянина у випадку потреби втілення у життя його права на захист та безпеку. Однак тут мова йде вже про мінімальну державу, де податки платять усі громадяни. Такий державний організм у Нозіка повністю відповідає «нічному сторожові» класичного лібералізму з його лозунгами про захист особи від державного апарату в рамках правопорядку. Філософ критикує позицію «невидимої руки», взяту з економічної науки, як причину появи держави, позбавлену фільтрації мотивів та першопричин аспектів людських установлень.

Четвертим й останнім етапом в нозіківській концепції є поява власне мінімальної держави. Така держава має лише одну захисну функцію, яка поширюється на усіх її громадян. «Завдання держави, як її бачить лібертарій, полягає в мантиї захисту життя, здоров'я, свободи й приватної власності від насильницьких нападів. Все що йде далі цього є зло» [4]. Мінімальна держава повинна захищати первинні права усіх її громадян, незалежно від того, чи платять вони податки (як було це за умов існування ультрамінімальної держави). Кожний платник податків може вважати себе повноправним користувачем «акцій» держави на гарантований захист, однак змушений миритися із необхідністю виділяти кошти на захист й тих, хто не володіє такими ваучерами. Така розподільча особливість ультрамінімальної держави є унікальною з точки зору встановлення балансу в стратифікації суспільства та уніфікації цілепокладання окремої особистості. Тут Нозік повертається до позицій утилітаризму, які він так критикував й намагався уникнути.

Р. Нозік обґрунтовуючи свою позицію щодо захисту громадян як єдиної легітимної умови існування держави, залишає відкритим питання щодо появи такого сценарія, за яким держава намагалася б узурпувати ряд індивідуальних прав. Мислитель не розглядає ситуацію, за якою держава сама може стати агресором, порушуючи свободу громадянина, а тому неясними залишаються способи контролю за державою з боку індивіда чи громадянського суспільства.

Взагалі думки про те, що єдиним обов'язком держави є гарантування безпеки її громадян також не є новими для історії політичної думки. Ще німецький мислитель Вільгельм Гумбольдт у своїй праці «Досвід встановлення меж діяльності держави» вбачав у забезпеченні внутрішньої та зовнішньої безпеки ціль держави. Виходячи з цього, суспільство є більш значимим явищем, ніж держава, а тому індивід володіє самостійністю, самобутністю та цінністю незалежно від його усвідомлення себе як громадянина, метою держави є служіння громадянському суспільству та забезпечення особистісного розвитку кожному з його членів. Держава, на думку німецького мислителя, не повинна брати на себе патерналістську функцію, вмішуючись в різні аспекти життя особистості, обмежуючись лише турботою про благо індивідів шляхом нагляду за рівновагою відносин в суспільстві. Вона постійно прагне обмежити свободу особистості, а тому кордони її діяльності постійно потрібно звужувати. Таким чином, ідеї Р. Нозіка перекликаються з позицією В. Гумбольдта щодо обмеження ролі держави в житті суспільства на основі наявності у індивідів свободи розпоряджатися власним життям. Нозік, як і Гумбольдт вбачає в захисній функції держави єдине благо, що може виправдати її існування.

Граничні межі діяльності держави під час втілення в життя права на застосування насилля повинні детермінуватися, з точки зору Нозіка, жорсткими обмеженнями, котрі відображають головну максиму філософії Канта: ставитись до людини як до цілі, а не як до засобу. «Жорсткі обмеження, які накладаються на дії, відображають головний кантівський принцип: людина – це ціль, а не засіб...» [5]. Моральний імператив підкреслює недоторканість особистості індивіда, цінність та неповторність людського життя, а тому використовувати кого-небудь навіть з благою метою заборонено без його згоди. Норми міжособистісної поведінки Нозік проектує також на відносини людина-тварина, хоча й залишає відкритим питання про бар'єри такого застосування. На відміну від Канта, який підпорядковує даний принцип формальній етиці, наділяючи індивіда свободою та абсолютною цінністю лише в громадянському суспільстві, за умови існування оформленого державного організму, американський філософ веде мову про природній стан людини, де свобода особи не залежить від зовнішніх обставин.

Розуміння Нозіком обґрунтування появи мінімальної держави можна зв'язати до своєрідного ланцюга з трьох елементів: 1) кожний індивід володіє природними правами; 2) існують жорсткі обмеження на порушення базових прав особи; 3) прагнення індивіда захисту власних прав веде до появи мінімальної держави – організму, який би на легітимній основі санкціонував силові дії для відновлення спокою в суспільстві [9].

Р. Нозік виокремлює три типи справедливості, які формуються лише на рівні мінімальної держави й корелюються із його тезою про недопустимість використання одних членів суспільства для задоволення потреб інших. Усі ці принципи стосуються економічної складової людських стосунків і полягають в наступному: 1) взяття у власність деякої частини майна, на яку ніхто не претендує не повинне порушувати становище інших людей (принцип справедливого набуття); 2) будь-яка передача справедливо набутої власності є справедливою лише у випадку, якщо вона є добровільною (принцип справедливої передачі); 3) необхідно виправляти будь-яку несправедливість у ланцюгу набуття та передачі власності (принцип виправлення раніше допущеної несправедливості). Усі три принципи ґрунтуються на природному праві особистості на володіння власністю та її справедливому використанні.

Теорія мінімальної держави сформована Р. Нозіком викликала жваву наукову дискусію в наукових колах серед політологів, філософів та економістів. Навіть серед представників лібертаріанської течії були вчені, які піддавали критиці цю теорію за її ілюзорність та безперспективність. Так Мюррей Ротбард зазначає, що існування такої держави не буде довговічним, адже рано чи пізно вона піде по шляху виродження в державу максимальну «Кожна мінімальна держава має вроджене стремління стати максимальною державою; отримавши одного разу дозвіл на збір податків, навіть незначних й неважливо на які цілі, агентство природним чином буде прагнути використовувати своє право для збору ще більших податків для тієї самої або іншої цілі» [7].

Мінімальна держава є гіпотетичною, існування такої держави в минулому ніколи не було доведеним, а тому концепція Нозіка багато в чому є абстрактною та утопічною. Поява держави без насилля, лише кооперуванням суспільних зусиль та встановленням домовленостей відображає позиції ідеалістів та мрійників про появу ідеального суспільства, де панує гармонія держави та індивіда. Заслугою Нозіка є те, що він робить спробу логічно та науково обґрунтувати свій багато в чому утопічний проект, хоча й залишає багато спірних питань без вирішення та обминає гострі кути.

Таким чином, мінімальна держава, на думку Р. Нозіка, є найбільш прийнятною формою існування людства. Вона виникає із природного стану й проходить чотири етапи у своєму формуванні. Єдиною легітимною функцією такої держави є захист природних прав особистості, оскільки лише

вона володіє монополією на застосування сили. Мінімальна держава ґрунтується на засадах особистої свободи та недоторканості приватної власності. Нозік підкреслює, що його теорія є гіпотетичною, тобто такою, яка ґрунтується на умовах, існування яких не було доведено наукою. Згідно із його теорією держави виникає із анархії, що саме по собі є абсурдним твердженням, однак автор вважає, що жодний бездержавний стан не може тривати вічно, й рано чи пізно перед людством будуть з'являтися проблеми, вирішити які буде можливо лише за наявності держави.

Література:

1. Боуз Д. Либертарианство: История, принципы. Политика. – Социум, Челябинск., 2004. – 445 с.
2. Кашников Б. Н. Либеральные теории справедливости и политическая практика России. Великий Новгород, 2004.
3. Локк Джон. Избранные философские произведения. Сочинения: в 2 т. / Дж. Локк. – М., 1960. – Т. 2. – С. 79
4. Мизес Л. фон Либерализм. – Социум, Челябинск, 2007. – 344 с.
5. Нозик Р. Анархия, государство и утопия / Роберт Нозик ; пер. с англ. Б. Пинс-кера; под ред. Ю. Кузнецова и А. Куряева. — М.: ИРИСЭН, 2008. – 424 с.
6. Реале Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Том 4. От романтизма до наших дней. – ТОО ТК "Петрополис", Санкт-Петербург, 1997. – 774 с.
7. Ротбард М. Этика свободы / Электронный ресурс: <http://www.rulit.me/books/etika-svobody-read-325961-1.html>.
8. Сапон В. П. Лики либертариизма // Свобод. мысль. – 2010. – № 2. – С. 167-172.
9. Чалый В. А. Философские идеи Канта в политической теории Роберта Нозика // Кантовский сборник – 2014. – № 2. – С. 46-51.